

УДК 371.14

**РОЗВИТОК ЗДАТНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОГО ЦІННІСНО-СМИСЛОВОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО
ВИРІШЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ КОНФЛІКТІВ**

І.Л. Холковська

В статті розглядаються умови становлення суб'єктної позиції студентів педагогічного університету, формування у них мотиваційної і інструментальної готовності до попередження та конструктивного вирішення педагогічних конфліктів. Суб'єктність у статті трактується як інтегральна якість особистості, яка проявляється в прагненні і здатності до самовизначення, самодетермінації і саморегуляції поведінки. На основі теоретичного аналізу визначені характеристики студента як суб'єкта освітнього процесу. Суб'єктна позиція майбутніх учителів розглядається як єдність мотиваційно-ціннісного, когнітивного, діяльнісного і рефлексивного компонентів. Встановлені умови формування суб'єктної позиції студентів у процесі їх конфліктологічної підготовки. Розглянуті форми навчальної діяльності, які сприяють становленню суб'єктної позиції студентів. Великі можливості для прийняття студентами самостійних рішень і здійснення самостійного вибору надає педагогічна практика.

Ключові слова: професійна підготовка майбутніх учителів, конфлікт, педагогічний конфлікт, готовність до вирішення педагогічних конфліктів, ціннісно-смысловое самовизначення.

**DEVELOPING A FLAIR TO PROFESSIONAL VALUED-SEMANTIC SELF-DETERMINATION AS
CONDITION OF FORMING OF READINESS OF FUTURE TEACHERS TO SOLVING OF
PEDAGOGICAL CONFLICTS**

I.L. Kholkovska

The article considers the conditions for the formation of the subject position of the students of the pedagogical university, the formation of motivational and instrumental readiness for them to prevent and constructively solve pedagogical conflicts. Subjectivity in the article is treated as an integral quality of a person, which manifests itself in the desire and ability to self-determination, self-determination and self-regulation of behavior. On the basis of theoretical analysis, the characteristics of the student as a subject of the educational process are determined. The subject position of future teachers is seen as a unity of the

motivational-value, cognitive, activity and reflective components. The conditions for the formation of the subject position of students in the process of their conflictological training are established. Forms of educational activity that contribute to the formation of students' subjective position are considered. Pedagogical practice provides great opportunities for students to make independent decisions, make independent choices and assume responsibility for the results of their activities.

Keywords: professional preparation of future teachers, conflict, pedagogical conflict, readiness to the decision of pedagogical conflicts, valued-semantic self-determination.

У контексті конфліктологічної підготовки майбутніх учителів важливого значення набуває створення умов для розвитку у них здатності до професійного ціннісно-сислового самовизначення, до здійснення вибору своєї позиції в складних професійних ситуаціях, формування вмінь рефлексивного аналізу власних професійних і особистісних якостей, розвитку професійного мислення і здатності долати професійні та особистісні проблеми. На наш погляд, запорукою повноцінної особистісно-професійної самореалізації загалом і успішної конфліктологічної підготовки майбутніх учителів, зокрема, є становлення їх суб'єктної позиції, активного ставлення до професійної освіти. Це пов'язано з тим, що ефективність конфліктологічної підготовки значною мірою залежить від суб'єктної активності майбутніх учителів, спрямованої на оволодіння відповідними компетенціями. Без такої активності неможливо забезпечити особистісно-професійне зростання майбутнього педагога, сформувані у нього мотиваційну й інструментальну готовність до попередження та конструктивного вирішення педагогічних конфліктів. Реалізація цього завдання передбачає створення в педагогічному процесі умов для прояву і розвитку суб'єктної позиції студентів, яка визначає їх пізнавальну активність і становлення як суб'єктів педагогічної діяльності та спілкування.

Суб'єктна позиція майбутнього професіонала як предмет дослідження привертає все більшу увагу представників різних галузей гуманітарного знання. Вона розглядається, зокрема, в контексті досліджень феномену суб'єктності (В. Петровський), компонентів суб'єктного досвіду (А. Осницький), принципів організації освітніх систем, спрямованих на розвиток суб'єктності (В. Давидов, Б. Вульф, Р. Прозументова, М. Рижков та ін.), а також становлення суб'єктної позиції майбутніх фахівців (О. Богданова, І. Зимняя, Е. Ісаєв, А. Маркова, В. Сластьонін, В. Слободчиков, Т. Фуряєва та ін.).

Відповідно до уявлень сучасної психології, суб'єкт – це людина на вищому рівні активності, цілісності (системності), автономності [1]. Більшістю психологів поняття «суб'єкт» розглядається як суб'єкт діяльності, здатний її ініціювати і творчо перетворювати, а також як суб'єкт життя, здатний вибудовувати стратегію і тактику своєї життєдіяльності [3; 4]. Внутрішня організація суб'єкта містить структури, які забезпечують йому можливість реалізувати себе як творця, організатора і розпорядника власної життєдіяльності: спонукання, орієнтація, планування, організація і спрямування діяльності, її регуляція і способи здійснення тощо.

Значення діяльності для розвитку суб'єкта полягає, перш за все, в тому, що «...в ній і через неї встановлюється дієвий зв'язок між людиною і світом, завдяки якому буття виступає як реальна єдність і відбувається взаємопроникнення суб'єкта і об'єкта» [8, с. 263].

Суб'єктність трактується в психології як загальна характеристика активності особистості, її життєвої самостійності, якості розвитку – «інтегральна якість особистості, що проявляється у прагненні та здатності до самовизначення, самодетермінації та саморегуляції поведінки» [3, с. 266]. Саме на рівні суб'єкта для індивіда відкривається можливість якнайповніше реалізувати себе в спілкуванні і творчій діяльності.

Суб'єкт діяльності – це особистість, яка сама формується в діяльності та спілкуванні з іншими людьми, визначаючи характер цієї діяльності та спілкування. Процес діяльності одночасно є процесом становлення особистості, оскільки суб'єкт в своїх діях не тільки проявляє себе, але й одночасно формується. «Суб'єкт в своїх діях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється; він в них твориться і визначається» [8, с. 106].

У сучасній педагогіці поняття «суб'єкт» розглядається в основному як суб'єкт діяльності, здатний нею оволодіти і творчо її змінювати. Суб'єкт володіє низкою якісних характеристик. Для становлення суб'єкта діяльності, зокрема навчальної, насамперед необхідна його активність, яка є найважливішою особистісною характеристикою. Справжня активність виявляється в діяльності певного типу: усвідомлених, вільних, таких, що емоційно переживається особистістю, породжується внутрішніми спонуканнями, власними потребами та інтересами. У міру становлення все більшого значення набуває процес саморозвитку особистості і більша питома вага належить внутрішнім силам, через які діють зовнішні чинники. Специфічність саморозвитку, самоорганізації суб'єкта полягає в тому, що у процесі становлення активність, яка виникає у відповідь на впливи навколишнього середовища, змінюється власною активністю, спрямованою на реалізацію особистісних цінностей і прагнень [4].

Важливою характеристикою суб'єкта є самостійність. «Самостійність суб'єкта... включає суттєву здатність самостійно, свідомо ставити перед собою ті або інші завдання, цілі, визначати напрям своєї діяльності» [8, с. 237]. Справжня самостійність передбачає свідому мотивацію й обґрунтованість дій,

незалежність від зовнішніх впливів і чужих думок. Активність є необхідною умовою, зовнішньою ознакою прояву і розвитку самостійності, а самостійність, у свою чергу, слугує формою реалізації активності особистості.

У навчальній діяльності суб'єктність студентів виявляється у формі суб'єктної позиції, яка значною мірою визначає особистісно-професійний розвиток майбутніх учителів. Поняття суб'єктної позиції в психології розглядається як стрижневе системне утворення, що містить у собі рушійну силу психічного розвитку (Б. Ананьєв, Л. Божович, В. М'ясищев та ін.). У педагогіці суб'єктна позиція визначається як інтеграційна характеристика особистості, що містить усвідомлену сукупність ставлень і виявляється в діяльності та поведінці (Н. Боритко, А. Мудрик, Л. Новікова, А. Трещев та ін.).

Мета статті: проаналізувати сутність професійного ціннісно-смислового самовизначення особистості, визначити форми навчальної діяльності, що сприяють становленню суб'єктної позиції студентів як умови набуття готовності до попередження і вирішення педагогічних конфліктів.

Міждисциплінарний аналіз підходів, що сформувалися в науці, дає змогу трактувати суб'єктну позицію студента як систему ціннісно-смислових ставлень до себе, професійної діяльності і соціокультурного оточення, що обумовлюють активність і особистісно-професійний саморозвиток. Більшість дослідників, розглядаючи поняття суб'єктності, акцентує увагу на таких параметрах активності особистості, як внутрішня детермінованість, саморегуляція, творчість, індивідуальність, ініціативність, рефлексивність [2].

Аналіз спеціальної літератури дозволяє потрактовувати суб'єктну позицію як здатність особистості освоювати і творчо перетворювати дійсність, змінювати смислову картину власного внутрішнього світу, вибудовуючи стратегію і тактику власної життєдіяльності [1; 2; 3; 5; 8].

Суб'єктна позиція є рівневою характеристикою студента, тобто з'являється тільки на певному рівні розвитку і визначається балансом процесів екстеріоризації та інтеріоризації, континуумом зовнішнього і внутрішнього. Дослідження свідчать, що розвиток суб'єктної позиції студентів відбувається за умов нарощування суб'єктності і подолання «об'єктності», тобто пасивності і залежності від зовнішніх обставин.

Становлення суб'єктної позиції студента є безперервним динамічним процесом, що визначає рівень його активно-вибіркового, ініціативно-відповідального, конструктивно-перетворювального ставлення до себе і до навчальної діяльності. Цей поетапний, керований процес значною мірою залежить від зміни позиції і ролі викладачів у міру розвитку суб'єктності студентів. Ступені становлення суб'єктності студента у навчальному процесі, на думку Т. Гребенюк, можна дещо умовно представити таким чином: той, кого навчають → той, хто навчається → той, хто навчає. Спочатку студент повинен набути деякого досвіду організації діяльності під керівництвом викладача, потім він самостійно організовує свою діяльність, приймаючи самостійні рішення, здійснює обґрунтований вибір власних дій. На наступних етапах професійної підготовки важливо, щоб студент набув досвіду навчання, організації діяльності інших [4].

Професійне середовище, організований освітній процес є зовнішніми регуляторами по відношенню до внутрішніх психофізичних механізмів життєдіяльності кожного студента. Можливість стати суб'єктом освітньої діяльності реалізується в процесі трансформації зовнішніх регуляторів (норм, правил, цінностей) у внутрішні механізми життєдіяльності студента. Перехід зовнішніх дій у внутрішньоособистісний план відбуватиметься більш успішно, якщо такі дії будуть адекватні рівневим характеристикам розвитку студентів як суб'єктів освітнього процесу. Адекватність означає не просто відповідність характеру, сили, обсягу зовнішніх впливів таким характеристикам, але й посилення параметрів суб'єктності, яке сприяє переведенню майбутнього фахівця на вищий рівень розвитку суб'єктної позиції. Технології суб'єктного навчання студентів можуть і повинні застосовуватися на всіх рівнях професійної підготовки, тактично змінюючись відповідно до динаміки їх індивідуального розвитку.

На основі теоретичного аналізу можна виокремити низку характеристик студента як суб'єкта освітнього процесу: усвідомлення і прийняття цільових установок педагогічного процесу; володіння ключовими компетенціями, прийомами самостійної навчальної діяльності; прагнення до досягнення високих результатів успішності; свідомий розвиток рефлексивності мислення; орієнтація на різнобічний саморозвиток, самовдосконалення, самоорганізацію, саморегуляцію особистості як передумову успішного професійного становлення; цілеспрямована професійна самоосвіта і самовиховання; проектування перспективи професійного зростання і самоствердження; подолання природних труднощів процесу навчання і професійного розвитку; прагнення до творчої реалізації навчально-професійних проєктів; активна позиція в оволодінні професійними знаннями і вміннями [6].

Суб'єктна позиція майбутніх учителів є єдністю мотиваційно-ціннісного, когнітивного, діяльнісного і рефлексивного компонентів. Для мотиваційно-ціннісного компоненту значущою є наявність позитивної стійкої мотивації майбутньої професійної діяльності, готовності до прояву ініціативи й особистої участі у

вирішенні складних ситуацій, що виникають у педагогічній взаємодії; готовності до включення в процес власної освіти, професійної і особистісної самоактуалізації; усвідомлення відповідальності за результати свого навчання. Когнітивний компонент передбачає розвиток практичного професійного мислення, яке дає змогу вирішувати професійні завдання, конструктивно долати вікові, освітні й екзистенційно-особистісні кризи, педагогічні конфлікти, здатність до смислового напруження в процесі навчальної і професійної діяльності. Діяльнісний аспект суб'єктної позиції представлений комплексом компетенцій, необхідних для реалізації професійних завдань, організації продуктивної соціальної і професійної діяльності: прояв ініціативи в професійному становленні, уміння реконструювати власний життєвий досвід, визначення власного місця в освітньому процесі, здатність до пошуку особистісного змісту в навчальній і професійній діяльності. Рефлексивний компонент передбачає вміння налагоджувати конструктивні стосунки з суб'єктами педагогічного процесу; усвідомлення значущості і цінності особистісної участі у вирішенні конфліктів у системі «вчитель-учень»; розуміння суті і динаміки утворення сенсів своєї навчальної і професійної діяльності; виявлення особистісних і професійних недоліків та шляхів їх виправлення; розвиток особистісного і професійного потенціалу; адекватне ставлення до себе як професіонала; усвідомлення шляхів і можливостей професійної і особистісної самореалізації на етапі теоретичної і практичної професійної підготовки [7].

У контексті формування готовності майбутніх учителів до успішного вирішення педагогічних конфліктів суб'єктна позиція студентів характеризується: усвідомленням важливості і прийняттям цілей конфліктологічної підготовки; адекватністю самооцінки готовності до вирішення педагогічних конфліктів, критичністю у ставленні до себе, потребою в самоконтролі; здатністю діяти цілеспрямовано і самостійно; готовністю приймати самостійні рішення і нести відповідальність за їх реалізацію; активністю, ініціативністю і зацікавленістю в засвоєнні стратегій і способів конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях; потребою в професійній самореалізації; здатністю аналізувати власну діяльність, рефлексивно ставитися до своїх дій.

Прояв і розвиток суб'єктної позиції студента залежить від багатьох чинників, перш за все, від його особистісних якостей, соціального досвіду, змісту, складності і новизни діяльності, від складу учасників групової діяльності, їх взаємин тощо.

Важливими передумовами формування суб'єктної позиції студентів у процесі їх конфліктологічної підготовки є:

- роз'яснення важливості для вчителя вмінь конструктивного розв'язання педагогічних конфліктів, формування зацікавленого ставлення студентів до засвоєння конфліктологічних знань і вмінь;
- навчання студентів способів самодіагностики, об'єктивної самооцінки власних можливостей щодо вирішення педагогічних конфліктів;
- включення майбутніх педагогів у процес цілепокладання та планування різних видів діяльності на всіх рівнях (в індивідуальній діяльності, навчальній і позанавчальній роботі, на практиці і в дослідницькій діяльності);
- оволодіння студентами способами проектування власної діяльності;
- надання студентам можливості приймати самостійні рішення і висловлювати власну позицію з питань, які стосуються їх професійної підготовки;
- орієнтація викладачів у процесі організації освітнього процесу на інтереси і потреби студентів, урахування рівня їх готовності до попередження і вирішення педагогічних конфліктів, забезпечення їм можливостей для досягнення успіху в професійному самовдосконаленні;
- створення ситуацій вибору і самовизначення, соціальних і професійних проб;
- залучення студентів до аналізу індивідуальної та колективної діяльності, організація особистісно-професійної рефлексії;
- використання індивідуальних і колективних способів стимулювання творчої активності студентів.

Суб'єктна позиція студентів виявляється і одночасно формується в діяльності, зокрема навчальній. Для майбутніх педагогів необхідно створювати на заняттях такі ситуації, які дають змогу висловлювати свою думку, давати самостійну оцінку подіям, що відбуваються, і явищам, що вивчаються, виражати свою власну позицію. Варто всіляко стимулювати і схвалювати прояв студентами незалежних думок, самостійних рішень, власних роздумів.

Формуванню суб'єктної позиції студентів суттєвою мірою сприяє педагогізація навчальної діяльності, тобто передача низки функцій викладачів самим студентам. Доцільно залучати студентів до проведення фрагментів занять: перевірки домашніх завдань, пояснення нового матеріалу, підготовки і проведення самостійних робіт, формулювання питань, коментування, аналізу, оцінки відповідей. Важливо якомога частіше надавати студентам можливість виконувати роль викладача, що забезпечить набуття професійно

значущих умінь і навичок. На старших курсах студенти можуть виступати організаторами всього навчального заняття.

Значні можливості щодо становлення суб'єктної позиції студентів має проектна діяльність, результатом якої можуть бути авторські продукти спільної або індивідуальної інтелектуальної праці майбутніх педагогів: програми, розробки різних форм виховної роботи з учнями, організації спільної діяльності дітей і батьків, проектування стратегій конструктивної міжособистісної взаємодії з учнями різного віку, різного статусу в учнівському колективі тощо.

Великі можливості для прийняття студентами самостійних рішень і здійснення самостійного вибору, а отже, прийняття на себе відповідальності за результати діяльності надає педагогічна практика. Суб'єктна активність студентів може виявлятися у виборі: бази педагогічної практики; соціальних функцій, що виконуються в період практики; педагогічних засобів, що забезпечують ефективність вирішення поставлених завдань на період практики; стратегій поведінки у складних ситуаціях взаємодії з учнями; індивідуальних практичних завдань з урахуванням власних інтересів і можливостей, рівня розвитку творчих здібностей і підготовленості до конструктивної взаємодії з дітьми; форми звітності за наслідками практики тощо.

Ефективним засобом становлення суб'єктної позиції студентів може стати самостійна робота і дослідницька діяльність, які за своєю суттю мають індивідуальний характер, що дозволяє майбутньому педагогові проявити і розвинути свою суб'єктність. До дослідницької діяльності в галузі педагогічної конфліктології важливо залучати студентів з перших років навчання. При цьому на початку навчання необхідно разом зі студентами визначити тему або проблему, над якою вони цілеспрямовано працюватимуть протягом певного періоду. Доцільно використовувати можливості навчальних занять з усіх педагогічних дисциплін для залучення студентів до дослідницької діяльності в галузі педагогічної конфліктології і забезпечити освоєння ними способів організації дослідження.

Для багатьох студентів важливою сферою прояву власної індивідуальності і розвитку суб'єктності є позааудиторна діяльність, під час якої вони не тільки розвивають свої особистісні якості, але й педагогічні здібності, набувають досвіду, необхідного для вибору конструктивних способів поведінки у складних ситуаціях міжособистісної взаємодії. На власному досвіді майбутні педагоги вчаться способів налагодження продуктивної співпраці, організації колективної і самоуправлінської діяльності, де кожен студент може проявити себе, висловити свою думку, внести пропозиції в план роботи своєї групи, брати участь у колективному обговоренні якої-небудь проблеми і прийнятті рішення.

Високий рівень суб'єктності студента виявляється в тому, що він на основі даних діагностики, аналізу своїх досягнень, усвідомлення власної професійної позиції здатний скласти і реалізувати індивідуальний план конфліктологічної підготовки.

Прояв і формування суб'єктної позиції студентів істотно залежать від характеру їх взаємин з педагогами. Найбільш сприятливими для цього є такі форми взаємодії, як діалог і співпраця. Діалог передбачає рівність позицій партнерів, шанобливе ставлення взаємодіючих сторін одна до одної, прагнення зрозуміти партнера, стати на його місце, прийти до згоди. Прийняття партнера таким, який він є, повага і довіра, щирий обмін думками дають змогу виробити в результаті схожі позиції, установки, погляди на ту або іншу ситуацію. Педагоги і студенти постійно контактують з приводу різних проблем повсякденного життя й організації навчального процесу. Важливо, щоб викладачі показали зразок справжнього міжособистісного діалогу на прикладі стосунків у педагогічному колективі та взаємодії зі студентами. Правильно побудований діалог забезпечує співпрацю членів навчального колективу.

Співпраця – це спільне визначення цілей діяльності, спільне планування майбутньої роботи, спільний розподіл сил, засобів, предмету діяльності відповідно до можливостей кожного учасника діяльності, спільний контроль і оцінка результатів роботи, а також прогнозування нових цілей і завдань. При цьому важливо не допустити утиску інтересів взаємодіючих сторін, прийти до згоди у спірних питаннях.

Розвиток співпраці між учасниками педагогічного процесу можливий перш за все під час організації навчальної діяльності, коли студенти і викладачі спільно обговорюють проблеми професійної підготовки. Проблеми, що виникають у процесі навчальної діяльності, доцільно обговорювати на заняттях, спільних зустрічах викладачів і студентів, на радах факультету, засіданнях кафедр із запрошенням студентського активу.

Статус особистості як суб'єкта значною мірою визначається рівнем сформованості інтелектуальної сфери, самостійності мислення. А. Брушлинський вивчав мислення як діяльність у співвідношенні з мисленням як процесом. На думку дослідника, процес мислення первинний по відношенню до розумових дій, операцій, які в ньому породжуються, функціонують і розвиваються [1]. З рівнем розвитку самостійності мислення пов'язана можливість проектувати і прогнозувати майбутнє, здатність конструювати і моделювати процеси, формувати стратегію професійної діяльності, будувати адекватний

професійний образ «Я», орієнтуватися в професійній сфері і різноманітних ситуаціях міжособистісної взаємодії, в тому числі конфліктних.

Суб'єктність студента виявляється і формується в ситуаціях вибору і прийняття самостійних рішень. Для усвідомлення студентами свого права на самостійні рішення необхідно надати їм можливість обирати: різні за змістом, рівнем складності і творчості завдання та види діяльності під час занять і виконання самостійної роботи у позанавчальний час; форму організації роботи на заняттях (індивідуальну, парну, групову); форми звітності за наслідками вивчення окремих розділів курсу; обсяг і форми домашньої самостійної роботи. На подальших етапах навчання, у міру набуття студентами досвіду навчальної діяльності, формування суб'єктної позиції забезпечується: участю майбутніх педагогів в обговоренні змісту підготовки, варіативної частини програм навчання; можливістю визначати тематику курсів за вибором, форм самостійної роботи; участю у визначенні цілей колективної роботи та своєї власної діяльності на навчальних заняттях, під час вивчення певної теми, курсу; наданням права студентам визначати зміст, обсяг, форму домашнього завдання; можливістю оцінювати свою діяльність, досягнення інших, ефективність використовуваних на заняттях педагогічних засобів. Прояву і розвитку суб'єктності сприяє виконання студентами індивідуальних творчих завдань, організація конкурсів на кращий варіант представлення виконаної роботи і заохочення кращих досягнень.

Цей перелік обумовлює можливість і необхідність становлення суб'єктної позиції студента і програмування навчальної і виховної роботи у вищому навчальному закладі, спрямованої на формування особистості сучасного фахівця як активного суб'єкта, здатного самостійно, творчо здійснювати свою діяльність, усвідомлено керувати нею, брати на себе відповідальність за результати своїх дій і вчинків.

Література

1. Брушлинский А.В. Психология субъекта / А.В. Брушлинский. – М.: Алетея, 2003. – 272 с.
2. Галузяк В. М. Суб'єктність як професійно важлива якість педагога / В. М. Галузяк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія». Випуск 18. – Вінниця, 2006. – С. 212 – 216.
3. Галузяк В. М. Сутнісні ознаки суб'єктності особистості / В. М. Галузяк // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – №6 (30). – Ч 1. – С. 262-267.
4. Гребенюк Т.Б. Основы педагогики индивидуальности: Учеб. пособие / Т.Б. Гребенюк, О.С. Гребенюк. – Калининград: Калинингр. ун-тет, 2000. – 572 с.
5. Петровский А.В. К пониманию творческой активности субъекта / А.В. Петровский. – М.: Педагогика, 1994. – 256 с.
6. Пов'якель Н.І. Ціннісні орієнтації у подоланні конфліктних форм поведінки студентів: монографія / Н.І. Пов'якель, Л.О. Котлова. – Умань: Жовтий О.О., 2011. – 143 с.
7. Розум К.В. Компонентна структура готовності майбутніх учителів гуманітарного профілю до запобігання і розв'язання конфліктів у навчально-виховній роботі з учнями / К.В. Розум // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2013. – №7. – С. 163 – 170.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – В 2 т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1989. – 328 с.